

Rozwój greckokatolickiej sieci parafialnej dekanatu kalnickiego w XVIII wieku¹

Irena Wodzianowska

W Rzeczypospolitej około 1772 r. Cerkiew greckokatolicka posiadała ponad 9000 parafii. Z tej liczby 2700 leżało w granicach kijowskiej archidiecezji metropolitalnej², w skład której wchodziło województwo braclawskie.

Sieć parafialna na Braclawszczyźnie w ciągu XVIII wieku dynamicznie się rozwijała (por. tab. 1). Powstanie nowych parafii było

terytorialnej ogólna ewolucja zmierza w kierunku zmniejszenia obszaru dekanatów poprzez rozbudowę ich sieci^{3,4}. Jako przykład może tu służyć dekanat kalnicki. Zachowane wizytacje dla lat 1730–1731, 1758, 1782–1785 i 1790–1791 oraz spisy parafii pozwalają na przedstawienie procesu zawężenia obszaru dekanatu na przestrzeni 60 lat.

Tab. 1. Liczba parafii w województwie braclawskim

1746	1749 ³	1756	1764	1773	1782	1788
479	531	491	783	902	1 081	984

Źródło: L. Bieńkowski, „Organizacja Kościoła Wschodniego”, s. 933; S. Nabywaniec, „Unicka archidiecezja kijowska”, s. 234 (1756); „Socjografia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku”, oprac. M. Radwan, Lublin 2004, s. 162 (1782)

skutkiem rozwoju osadnictwa, struktury administracyjnej Cerkwi greckokatolickiej, jak i różnych form przywilejów stosowanych przez właścicieli ziemskich zainteresowanych zaludnieniem swych majątków. Zagęszczała się sieć parafii także w miastach, gdzie pod koniec wieku funkcjonowało od dwóch do czterech cerkwi. Struktura terytorialna namiestnictw–dekanatów w związku z tym ulegała zmianom w miarę wzrostu liczby cerkwi. Dokonywano wówczas podziału wielkich obszarowo dekanatów na mniejsze oraz tworzone nowe jednostki administracji kościelnej. „W zakresie struktury

Kalnik, dzisiaj niewielka wieś w ilinieckim rejonie obwodu winnickiego, posiada bogatą historię. Miasto wielokonfesyjne, gdzie obok siebie znajdowały się katolickie i prawosławne świątynie, zbór ariański, ewangelicka kircha, żydowska bożnica i karaimska kenesa. Długa i ciekawa historia, znalazła swoje odzwierciedlenie w literaturze⁵. Pierwsze wspomnienie w dokumentach o Kalniku pochodzi z 1448 r. Początkowo tymi ziemiami władała rodzina Janczyńskich, a od początku XVII wieku Korcekich⁶. Pomimo regularnych tatarskich najazdów i spustoszenia miasta, Kalnik szybko

¹ Tezy referatu pt.: *Динаміка змін церковної мережі у кальницькому уніатському деканаті на протязі 1730–1790 років*, zostały wygłoszone na międzynarodowej konferencji w Kijowie i opublikowane w: *Дні науки Історичного Факультету – 2011. Матеріали ІV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України (28–29 квітня 2011 р.)*, редкол. В. Ф. Колесник, О. Ю. Комаренко, І. В. Семеніст, вип. IV, ч. 1, Київ 2011, s. 5–6.

² *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, oprac. i wyd. M. Radwan, Lublin 2004, s. 13.

³ S. Nabywaniec na podstawie sprawozdań biskupa Florian Hrebnickiego podaje jeszcze niższą liczbę w latach 1749–1756 – 498 i 491. Zob. S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów*

arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza. 1762–1778, Rzeszów 1998, s. 234.

⁴ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce, w: Kościół w Polsce, t. 2: Wieki XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 916.

⁵ Zob.: Г. Казьмирчук, М. Казьмирчук, *Роде наш красний: село Кальник. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XIX ст.)*, кн. II: *Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст.*, Київ 2008; кн. III, Київ 2010.

⁶ E. Rulikowski, *Kalnik, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [dalej: SGKP], red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 706.

odbudowywał się i zaludniał. Powodem niestannego odradzania było jego strategiczne położenie w pobliżu Czarnego Szlaku. Ponadto od roku 1648 stał się siedzibą kalnickiego pułku kozackiego. Jednak po 20 latach tureckiego panowania, powstaniu Semena Palija, przemarszach wojsk rosyjskich i deportacji ludności na Lewobrzeże w latach 1711–1712, te ziemie znowu wyludniły się i wymagały ponownej kolonizacji⁷.

Dekanat kalnicki został utworzony na początku XVIII wieku. Ihor Skoczylas zanotował wzmianki o nim już w roku 1701. Nie zachowały się natomiast protokoły wizytacyjne dla tego okresu, chociaż mamy potwierdzenie jego istnienia w 1713 r. wraz z podanym nazwiskiem ówczesnego dziekana – księdza Stefana Komarnicyna⁸. Opis kalnickiego namiestnictwa wraz z liczbą parafii znajdujemy dopiero w trakcie wizytacji w 1731 r. Sam Kalnik znajdował się wówczas w granicach namiestnictwa niemirowskiego. Prawdopodobnie oba namiestnictwa zostały ze sobą połączone poprzez osobę dziekana. Wiadomo, że dziekan Jan Krasnostacki był proboszczem w Ometyńcach należących wówczas do namiestnictwa niemirowskiego⁹.

Nowy okręg cerkiewno-administracyjny należał początkowo do braclawskiego kryłosu lwowskiej eparchii. Według zachowanej wizytacji z 1731 r. istniały wówczas w namiestnictwie 24 parafie¹⁰. W skład namiestnictwa weszło 7 parafii z niemirowskiego, a 17 z nich zostało ufundowane, reaktywowane lub przejęte przez prawosławnych¹¹.

⁷Рог.: І. Сковчиляс, *Політичні, соціальні та еклезіяльні обставини поширення Унії на Брацлавщині й Київщині в першій третині XVIII століття*, в: *Архів Української Церкви*, Вип. 1: *Історія Унії на Київщині 1596–1839 рр.*, відп. ред. М. І. Обушний, Львів 2011, s. 103–119; М. Довбищенко, *Унія в Київському та Брацлавському воеводствах Речі Посполитої XVIII ст. (Загальний огляд)*, в: *тамże*, s. 120–202.

⁸Archivio Storico [dalej: AS], *Scrittura Riferite nei Congressi*, Moscovia, Polonia, Ruteni, vol. 7, k. 588.

⁹Jan Krasnostacki otrzymał święcenia kapłańskie w 1715 r. z rąk biskupa Barlaama Szeptyckiego w Uniejowie i na podstawie prezenty Lubomirskiego został skierowany do Ometyńców, AS, *Congregazioni Particolari*, Ruteni, vol. 117, k. 121v.

¹⁰І. Сковчиляс, *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька епархія*, т. 2: *Протоколи генеральних візитаций*, Львів 2004, s. 23–24.

¹¹Tamże, s. 6–7.

Powstające na początku XVIII wieku cerkwie były ubogo wyposażone i nie odznaczały się piękną architekturą. Wizytator zanotował w 1731 r., że kilka z nich było w kształcie szopy jak w Cybulowie, czy „per modum stodoły” jak w Bałabanówce czy Kalniku. I tylko jedną, w Spiczynicach, określił jako „wdzięczną”¹². Sytuacja w drugiej połowie wieku przedstawiała się już zupełnie inaczej. Były to drewniane, trzykołowe, często ładnie wyposażone, świątynie.

Rozwój osadnictwa i lokowanie, nierzadko ponowne, ze względu na ciągłe spustoszenia tych ziem przez ruchy hajdamackie czy najazdy tatarskie, były najistotniejszymi czynnikami w rozwoju sieci dekanalnej. Przykładem w tym spisie są burzliwe dzieje miasta Lipowiec, które po okresie wojen kozackich wyludniło się i w latach dwudziestych wieku XVIII w dokumentach określane było już także jako wieś. Kolejne lata również nie sprzyjały rozwojowi, gdyż w 1737 r. odradzający się Lipowiec i Bałabanówka zostały obrabowane przez hajdamaków. Koliszczyzna dopełniła dzieła tak skutecznie, że zatarły się nawet granice między miejscowościami. W 1775 r. z sejmu została więc wysłana komisja, która na życzenie nowego właściciela Łukasza Strutyńskiego rozgraniczała od początku ziemie Lipowca oraz m.in. wsi Rososze, Lulińce, Oczeretni, Napadówki, Zozowa, Skitki, Kamionki, należące wówczas do dekanatu kalnickiego¹³.

Jednak niepełny zapis kolejnej wizytacji z lat 1743–1744 potwierdza dalszy rozwój dekanatu. Istniało wówczas prawdopodobnie już 55 parafii¹⁴. Wśród zachowanych 17 protokołów wizytacyjnych zanotowano 8 nowych świątyń¹⁵. Do roku 1754 powstało pięć kolejnych, ponieważ dekanat miał obejmować

¹²Національний Музей у Львові ім. А. Шептицького [dalej: НМЛ], ркп. 11, k. 328.

¹³E. Rulikowski, *Lipowiec*, SGKP t. 5, s. 286–287.

¹⁴Przechowywany w archiwum rękopis jest tylko częściowy i po 17 parafiach uruguwa się, Центральний Державний Історичний Архів України, Київ (dalej: ЦДАУ), ф. 972, он. 1, спр. 270. Informacja o liczbie parafii pochodzi z: І. Сковчиляс, *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть*, s. CLXVIII (Додаток 1, таблиця 4). Są to dane dotyczące kolejnej wizytacji generalnej z lat 1746–1748, gdy odnotowano istnienie 55 parafii.

¹⁵ЦДАУ, ф. 972, он. 1, спр. 270.

60 parafii¹⁶. W tym okresie prawdopodobnie odbyła się reorganizacja struktur, gdyż wizytacja dziekańska z 1758 r. ustala tylko 50 parafii. Z tej liczby 15 cerkwi zostało zbudowanych przed rokiem 1730, 13 – pomiędzy rewizjami z lat 1731 i 1743, a 22 w latach 1743–1758¹⁷. Po kolejnej reorganizacji dekanatu znajdujemy tu również parafie, które wchodziły w skład namiestnictwa niemirowskiego w latach 1726–1730, takie jak Bundury, Nosowce czy Sitkowce. Wzrasta także liczba świątyń w miastach. Powstają nowe cerkwie na przedmieściach w Lipowcu i Ilińcach.

Po powrocie tych ziem po traktacie karłowickim do Rzeczypospolitej, wymarszu wojsk Filipa Orlika i przesiedleniu ludności, rozpoczęło się ponowne zasiedlenie opuszczonych miejscowości i lokowanie nowych. Kolejni właściciele Kalnika, książęta Czartoryscy, nie tylko zadbali o odbudowę miasta, ale również założyli wokół niego osady w: Kantelinie, Parchomówce, Tałatajówce, Kosztanówce i Żadanowie¹⁸. W tych też miejscowościach pomiędzy rokiem 1747 a 1752 wybudowano cerkwie. W podobny sposób, po osiedleniu się na nowym miejscu, powstała w 1745 r. parafia w Czahowie¹⁹. Rozwój miejscowości doprowadził także do podziałów wewnątrz samych parafii. W latach dwudziestych funkcjonowała kaplica w Zozowie, która w 1743 r. przez biskupa Atanazego Szeptyckiego została przekształcona w parafię. Do 1753 r. należeli do niej mieszkańcy niewielkiej osady Zozówka. Wyjednali oni zgodę na budowę własnej cerkwi oraz fundusz u metropolity Floria na Hrebnickiego i właściciela Zozowa Michała Grocholskiego²⁰.

W kolejnych latach liczba parafii w dekanacie utrzymywała się w granicach od 50 do

70. Jednak biorąc pod uwagę burzliwy okres oraz fakt, że część z nich w tym czasie zmieniła również przynależność konfesyjną, trudno jest ustalić wszystkie istniejące w dekanacie parafie pomiędzy dwoma zachowanymi wizytacjami – z lat 1758 i 1782. Z raportu kalnickiego prawosławnego protopopa Grzegorza Liniewicza wynika, że ogółem z kalnickiego greckokatolickiego dekanatu na prawosławie przeszło 18 miejscowości, przy czym 14 z nich w 1773 r. Jednak dwa lata później, jak zaznacza sam Liniewicz, były one już ponownie katolickie²¹. Podobne informacje przedstawiają też wizytatorzy w swych protokołach z 1782 r., notując przejście na katolicyzm parochów i parafian w latach 1775–1778, ale także brak mszałów unickich²². Większość jednak pozostawała w wierności z Kościołem katolickim, cierpiąc z tego powodu różnego rodzaju represje. W 1776 r. duchowieństwo złożyło skargę w sądzie grodzkim zamku żytomierskiego przedstawiając opis prześladowań dokonywanych przez prawosławnych oraz wojsko rosyjskie²³.

Opisują w niej także krzywdy doznane ze strony protopopa Liniewicza, który „wkroczywszy z przybraną sobie kupą w Dekanat Kalnicki, tego całe Duchowieństwo najprzód rozesłaniem pismami przez siebie bałamutnemi zakłuciwszy, żadnego nie zostawił z Xięży Parochów, ktoregoby naieżdżając dzienną y nocną porą, albo nie bił, albo niezdarł, albo z Parafii nie wyrzucił, do podpisu na swoją iednomysłność przymuszając”²⁴. Sam natomiast Liniewicz wybrał sobie na siedzibę w 1768 r. jedną z największych i najbogatszych parafii – Rososze, a poprzedniego proboszcza ks. Aleksego Beregełę „z domu wyrzucił, który w cudzym kącie ostatnim przyciśniony ubostwem,

¹⁶ AS, Scrittura Riferite nei Congressi, Moscovia, Polonia, Ruteni, vol. 8, k. 268.

¹⁷ Державний Архів Житомирської Облaсті (dalej: ДАЖО), ф. 178, оп. 53, снр. 20.

¹⁸ E. Rulikowski, *Kalnik*, s. 706.

¹⁹ Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [dalej: ІР НБУВ], ф. І, № 2478, k. 59.

²⁰ *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, s. 886–888, 891.

²¹ *Ведомость в духовную епископии Переяславской консисторию, за силу указа оной консистории, с показанием в оной – сколько*

в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеется и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена, „Киевские Епархиальные Ведомости”, 5, 1894, s. 115–118. S. Nabywaniec podaje w swoim spisie tylko dwie parafie, które prawdopodobnie wówczas należały do dekanatu katolickiego – Lisów i Łozów. W późniejszych spisach jednak te parafie nie figurują, S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska*, s. 235.

²² ДАЖО, ф. 178, оп. 53, снр. 38.

²³ Российский Государственный Исторический Архив [dalej: РГИА], ф. 823, оп. 3, д. 841, к. 23 г–33 в.

²⁴ РГИА, ф. 823, оп. 3, д. 841, к. 25в.

mizeryą y kalectwem przyspieszonym, z przyczyny wyrażonego gwałciela z śmiertelności wyzucić się musiał²⁵. A. Beregela, pobity zmarł, natomiast większość duchownych usunięto siłą z ich parafii. Dziekan kalnicki ks. Bazyli Howiński także został „w czasie inkursji dyzuniów od tych wypędzony”²⁶.

Trudno jest jednoznacznie określić przynależność wyznaniową konkretnych parafii w okresie między 1768 a 1778 r. W tym czasie zdarzały się także kilkakrotnie konwersje w zależności m.in. od aktywności prawosławnych protopopów i wsparcia ich przez wojska rosyjskie²⁷. Sytuacja była dynamiczna właściwie do 1779 r., czyli do momentu wycofania się wojsk rosyjskich. Stąd określenie liczby parafii w tym okresie jest ciągle niepewne. Przykładowo cerkiew w Jastrzębińcu „odebrana była na dyzunię przez protopopa Liniewicza w roku 1776”²⁸, czyli w okresie, gdy już większość parafii dekanatu wróciła do jednościi z Kościołem katolickim. W tymże roku najechał on z żołnierzami rosyjskimi i ponownie odebrał cerkwie w Zozowie, Tiahunie i Kamionce, wyganiając z nich prawowitych proboszczów. Przybywając do Lipowca, jednego z duchownych pobili i zamknęli na dwa dni, a dwóch innych „boiaźnią podobnego traktowania od własnych domów odstraszyli y po cudzych kątach tułać się przymusili”²⁹. Właściwie tylko parafia rososka stawiała zbrojny opór grupie Liniewicza i nie udało się ponownie zdobyć kluczy do tej cerkwi. W dekanacie kalnickim prawdopodobnie ostatnią parafią, która wróciła do Unii w lutym 1779 r. były Jurkowce. Nie zostały odnalezione dokumenty, świadczące o tym, by odebranie tych cerkwi prawosławnym wsparli właściciele ziemscy, w odróżnieniu od innych dekanatów

– humanistycznego czy woronowickiego. W swych skargach z tego okresu prawosławni protopopi nie przedstawiali również drastycznych scen towarzyszących zwracaniu kluczy na terenie dekanatu kalnickiego jak unicy w roku 1776³⁰. Natomiast z raportów protopopa granowskiego Jana Stockiego do Perejaśławia wynika, że do 1780 r. wszystkie okoliczne parochie wróciły do jednościi z Kościołem katolickim³¹. Stąd też liczba parafii w dekanacie w 1772 r. różni się w kilku źródłach. Wymienia się od 42 do 70 cerkwi (zob. tabela 2). Spis z 1772 r. przedstawia 42 parafie, prawdopodobnie wówczas jeszcze katolickie. Ostatni, obszerniejszy, ukazujący 70 parafii, mógł rejestrować liczbę cerkwi przed koliszczyzną. Z kolei pod skargą z 1776 r. widnieją podpisy 44 kapłanów dekanatu. Ponadto losy pięciu cerkwi zostały przedstawione w samym dokumencie. Znaczyłoby to, że w 1776 r. pozostawało w dekanacie przynajmniej 49 parafii. Gdy dodamy jeszcze dwie miejscowości, do których w latach 1771–1772 zostali wyświęceni kapłani – Monasteryszcze i Lulińce, z wyraźnym zaznaczeniem przynależności dekanalnej³², mamy ustalonych 51 parafii. Prawdopodobnie więc liczba w dokumencie sprzed kilku lat (z 1772 r.), przygotowującego wizytację, którą przeprowadził na tym obszarze w latach 1773–1774 biskup Maksymilian Ryłło³³, nie uwzględniła jeszcze pełnego spisu rekuncyliowanych parafii i duchownych.

Możliwe, że dopiero po całkowitym uciszeniu akcji prawosławnej oraz misji biskupa Maksymiliana Ryłła nastąpiła kolejna reorganizacja sieci dekanalnej. Stąd też wizytacja z lat 1782–1785 odzwierciedla pełny spis parafii dekanatu po nowym podziale. Według tych materiałów funkcjonowały tylko 42 parafie i jedna kaplica.

²⁵ Tamże, k. 26.

²⁶ ДАЖО, ф. 178, он. 53, снр. 38, к. 4.

²⁷ Zob. I. Wodzianowska, *Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki*, w: *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 235–255.

²⁸ ДАЖО, ф. 178, он. 53, снр. 38, к. 46.

²⁹ РГИА, ф. 823, он. 3, д. 841, к. 27.

³⁰ Рог.: *Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве, 1772–1782*, „Подольские Епархиальные Ведомости” [dalej: ПЕВ], 23, 1891, s. 465–479, 24, 1891,

s. 513–535, 25, 1891, s. 560–583, 28–29, 1891, s. 661–679, 30, 1891, s. 700–713, 31, 1891, s. 723–750, 32, 1891, s. 764–778, 33, 1891, s. 792–810.

³¹ Н. Яворовский, *Материалы для биографии грановского протопопа Подольской епархии Иоанна Стоцкого*, ПЕВ, 34, 1891, s. 851.

³² Księga radomyskiego konsystorza, gdzie zostali wpisani kapłani wyświęceni w latach 1769–1772, ДАЖО, ф. 178, он. 53, снр. 28, к. 47v–48r, 215v.

³³ Fragment tej wizytacji – trzech parafii w Ilińcach oraz Czahowa, Me-dówki, Zydowiec, Spiczyniec, Rastówki, Bułajów i Babina, w: ЦДІАУ, ф. 972, он. 1, снр. 268, к. 43r–45v.

Zapisy wizytacyjne notują także kolejne zmiany. W latach 1759–1785 założono 13 nowych cerkwi. Pojawia się także świątynia w Oratowie, której nie odnotowywano w granicach dekanatu od 1730 r.

Ostatnia wizytacja przed włączeniem tych parafii do struktur Cerkwi prawosławnej odbyła się w latach 1790–1791³⁴. W tych protokołach powtarza się ta sama liczba cerkwi. Pojawia się tylko na nowo parafia w Biłkach, restaurowana po 1782 r. Wzrosła natomiast do 3 liczba kaplic.

Można więc stwierdzić, że w latach osiemdziesiątych XVIII wieku osiągnięto optymalną dla tego terytorium i demograficznej struktury ludności liczbę parafii i granice dekanatu ustabilizowały się. Nie nastąpił też w tym okresie przyrost ludności³⁵. Jeżeli porównamy wcześniejszą liczbę domów należących do parafii

racjach, kwestia ta została całkowicie uregulowana. Nie znaczy to jednak, że nie istniały żadne konflikty ze zmieniającymi się właścicielami majątków oraz zatargi z chłopami (Kupczyńce, Krzysztofówka). Ponad połowa parafii posiadała ziemię orną na 30 do 45 dni orania (czyli 18–27 hektarów) oraz łąny na 12 do 20 dni pracy kosarzy (dotyczyło 30 cerkwi)³⁶. Grunta powyżej 40 dni orania oraz sianokosów posiadały tylko parafie w Kupczyńcach, Lipowcu, Oratowie, Rososze i Zarudzie. Wszyscy parochowie mieli wydzielony plac pod zabudowę domu i budynków gospodarczych oraz ogrody. Parafie, które nie leżały nad rzekami dodatkowo były uposażone w stawy rybne. Ponadto 12 z nich posiadało futory, 11 sady, 10 pasieczyska, choć liczby te są nieprecyzyjne, gdyż wizytator odnotowywał czasami: „futor czyli pasieczysko”.

Tab. 2. Liczba parafii w dekanacie kalnickim

1731	1748	1756	1758	1764	1772	1782	1783	1790–1791
24	55	60	50	63	42 / 70	42	43	43

Źródło: РГИА, ф. 823, оп. 3, д. 1016, к. 26 (1772); ДАЖО, ф. 178, оп. 53, с. 20 (1758), с. 38 (1782), ІР НБУВ, ф. І, № 2478 (1790–1791); НМЛ, ркн. 11, к. 327–330v. (1731); L. Bieńkowski, „Organizacja Kościoła Wschodniego”, s. 1036–1037 (1764); „Epistolae metropolitaram Kiowiensium Catholicorum Leonis Kiszka, Athanasii Szeptyckij, Floriani Hrebnyckij”, 1714–1762, col. A. G. Welykyj, Romae, 1959, s. 299, 367 (1756)

oraz liczbę parafian – z 1758 i 1782 r. – okaże się, że wzrosła ona gwałtownie. W 1758 r. w połowie parafii dekanatu (26) było od 51 do 100 osób. Najliczniejsza, w Żorniszczach, posiadała 256 wiernych. W całości do dekanatu kalnickiego należało wówczas 5 554, a już w 1782 r. – 22 700 osób. W 1782 r. ponad połowa parafii (25) oscylowała między 401 a 700 wiernymi. Najmniejsze jednostki (10) miały od 31 do 369 osób. Natomiast między rokiem 1782 a 1790 liczby pozostawały podobne (zob. tab. 3).

Na podstawie wizytacji z lat 1758–1791 można też w pełni ustalić uposażenie parochów. O ile w roku 1758 w ośmiu miejscowościach (Borysówka, Dąbrowińce, Iwanki, Kamionka, Neminka, Samochwałka, Strzyżaków, Żorniszczce) nie było wydzielonych pól dla parafii, o tyle już w spisie z 1772 r. i późniejszych wizy-

W 1772 r. dominowały w dekanacie dwa rody – Sanguszków i Platerów, będące kolatorami (odpowiednio 12 i 16 parafii). Do 1791 r. część dóbr po Platerach przejęli Potoccy (8) więc połowa parafii należała do trzech możliwych rodzin – Sanguszków, Platerów i Potoczek. Po kilka parafii fundowali Strojnowscy, Czetwertyńscy, Jełowiccy, Orańscy, Mierzwińscy, Lubomirscy.

Z ustalonej niepełnej liczby 91 parafii (zob. aneks 1), które w różnym okresie funkcjonowały w dekanacie kalnickim, większość – 68 parafii,

³⁴ ІР НБУВ, ф. І, № 2478.

³⁵ O gęstości zaludnienia w dekanatach unickich zob.: B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.*, Lublin 2010, s. 99–102, 193, 209, 212–213, 217, 225.

³⁶ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, с. 38; ІР НБУВ, ф. І, № 2478.

Tab. 3. Liczba domów i parafian według wizytacji 1782–1785 i 1790–1791

Nr	Nazwa miejscowości	Wezwanie	1782		1790	
			domy	mieszkańcy	domy	mieszkańcy
1	Aleksandrówka	Praksedy	36	203	48	254
2	Babin	Praksedy	104	604	81	545
3	Biłki	Zmartwychwstania	99	457	84	572
4	Borysówka	Mikołaja	80	507	80	406
5	Czahów	Mikołaja	96	685	90	689
6	Danków	Praksedy	38	199	35	193
7	Daszów, zamkowa	Michała	86	491	89	444
8	Daszów, przedmieście Majdan	Zaśnięcia NMP	80	532	70	375
9	Daszów, nowe miasto	Onufrego	89	600	89	444
10	Dąbrowińce	Michała	100	536	96	504
11	Honoratowka	Demetriusza	40	222	40	185
12	Iliniec, zamkowa, przysiółek Rajki	Zmartwychwstania	105	555	113	708
13	Iliniec	Narodzenia NMP	88	488	73	486
14	Iliniec, Morozowiec przedm.	Hieronima	70	416	79	343
15	Iliniec	Przemienienia	103	550	79	547
16	Jabłonowiec	Jana Teologa	86	181	37	216
17	Jastrzębiniec	Jana Teologa	120	749	80	583
18	Kalnik	Narodzenia NMP	150	1 089	113	385
19	Kantelina	Michała	129	664	82	561
20	Kopijowka, przysiółek Janiszówka	Praksedy	100	640	90	?
21	Kosztanów	Opieki NMP	110	543	?	?
22	Krasneńka	Michała	120	663	123	720
23	Krzysztofówka	Narodzenia NMP	40	193	46	285
24	Kupczyńce	Opieki NMP	141	890	115	786
25	Lipowiec	Zmartwychwstania	110	700	?	?
26	Medówka	Świętej Trójcy	93	595	94	810
27	Neminka	Opieki NMP	80	584	75	498
28	Oratów	Zaśnięcia NMP	175	762	182	1 292
29	Oratówka	Podwyższenia Krzyża	40	219	35	486
30	Parchomówka, przysiółek Tałatajówka	Jana Teologa	77	441	74	477
31	Paryjówka, przysiółek Chrzanówka	Michała	80	585	95	499
32	Rastówka Wielka	Michała	130	943	127	679
33	Rastówka Mała, Słoboda Mierzwin	Opieki NMP	80	418	100	598
34	Roszosa	Demetriusza	160	1 116	112	1 256
35	Skitka	Jana	35	236	30	209
36	Strzyżaków	Świętej Trójcy	92	457	117	458
37	Świniarka	Demetriusza	55	263	55	310
38	Szabelna, a. Budy	Opieki NMP	13	31	14	100
39	Tiahun	Narodzenia NMP	112	700	150	762
40	Teodorowka	Podwyższenia Krzyża	70	479	70	440
41	Wasyłówka	Opieki NMP	58	262	76	?
42	Zarudzie, przysiółek Antonówka	Narodzenia NMP	136	883	130	?
43	Żadanowka, a. Żaduny	Praksedy	90	369	40	377
		ogółem	5 471	22 700	3 408	19 482

Źródło: ДАЖО, ф. 178, оп. 53, стр. 38; ІР НБУВ, ф. 1, № 2478

została ufundowana w latach 1721–1760. W kilku przypadkach podana jest tylko data ponownej odbudowy cerkwi (Cybulów, Lulińce), gdyż zostały one zbudowane „przed ruinami”. Przy dwóch kaplicach – w Antonówce i Skibinie – nie zostały podane lata ich powstania. Najpóźniej na terenie dekanatu została erygowana parafia w Aleksandrówce (1779). Dane te zostały oparte na protokołach wizytacyjnych. Jednak daty fundacji cerkwi zapisane w wizytacjach z poszczególnych lat różnią się. Przykładowo według wizytacji z 1758 r. cerkiew w Napadówce powstała w 1732 r., a w wizytacji z 1790 r. dekanatu przyłuckiego, do którego wówczas należała, odnotowano rok 1738³⁷. Podobnie w zapisie parafii jurkowieckiej, która funkcjonowała jeszcze przed rokiem 1743, a w latach osiemdziesiątych leżała w granicach dekanatu niemirowskiego, wizytator zapisał, że „wystawiona *a prima radice* nikt nie zapamięta, restaurowana za konsensem JW. Leona Szepetyckiego przez wielmożnego Matkowskiego oficjała barskiego na gruncie w Jurkowcach pod czas wizyty generalnej podpisanym w roku 1751”³⁸. Dość często w wizytacjach daty powstania parafii różnią się od 2 do 6 lat.

Ostatecznie tylko 8 parafii, które weszły w skład namiestnictwa kalnickiego w 1731 r. pozostawało w jego granicach 60 lat później: Biłky, Daszów, Ilińce, Kalnik, Krasneńke, Lipowiec, Oratów, Paryjówka. Co ciekawe, Oratów prawdopodobnie w latach czterdziestych znalazł się w granicach dekanatu żywotowskiego. Cerkiew pw. św. Michała zbudowana w 1726 r., jak świadczy zapis wizytacyjny (1731), została zniszczona. Odbudowana w 1744 r. i przebudowana w roku 1787 już pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, powróciła do dekanatu kalnickiego przed 1782 r.³⁹.

Inne miejscowości w ciągu tych lat zostały przyłączone do sąsiednich dekanatów. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych znajdujemy je na terenie siedmiu dekanatów – Granów, Hajsyn, Niemirów, Pohrebyszcze, Przyłuka, Woronowica, Żywotów. A każdy z nich tworzyło ponad 40 parafii. Ustalona w nich liczba byłych kalnickich parafii waha się od trzech (Granów, Niemirów, Pohrebyszcze) do 13 (Przyłuka)⁴⁰.

Ostatnia przedkasacyjna wizytacja zakończyła się także nowym rozgraniczeniem sieci dekanalnej na terenie województwa bractawskiego w 1793 r. Według nowych wytycznych m.in. w skład dekanatu hajsyńskiego miały wejść cerkwie w Bundurach, Nosowcach, Rachnach, Sitkowcach, zaś żywotowskiego – Kniaża, Pliśków, Skała, Czerniawka⁴¹.

Zmiany w granicach dekanatu uwarunkowane były kilkoma czynnikami: nowym, a często ponownym, osadnictwem, rozwojem struktur Cerkwi greckokatolickiej i dbałością o dostęp wiernych do sakramentów. Parafie unickie na Ukrainie były w zdecydowanej większości parafiami wiejskimi. W zasadzie na tym tle wyróżnia się dekanat kalnicki, w którym znajdowała się stosunkowo liczna grupa miejskich ośrodków – Daszów, Ilińce, Kalnik, Lipowiec, Oratów.

Burzliwe wydarzenia XVIII wieku, jak choćby najazdy tatarskie, rozruchy hajdamackie, przesiedlenia ludności, wojny konfesyjne, doprowadziły do tego, że niektóre miejscowości na zawsze zniknęły z mapy województwa, a na opustoszonych ziemiach powstawało nowe osadnictwo. Terytorialnie dekanat zmniejszał się w zależności od szybkości budowy nowych świątyń i wzrostu ich liczby na określonym terenie⁴². Korekta granic tej cerkiewnej jednostki po dwóch ostatnich wizytacjach miała już tylko polepszyć warunki komunikacji pomiędzy kapłanami i dziekanem.

Namiestnictwo kalnickie, wg granic z 1730 i 1758 r., objęło północno-zachodnią część dzisiejszego obwodu winnickiego, łącznie z rejonami hajsyńskim, ilinieckim, kalinowskim, lipo-

³⁷ ДАЖО, ф. 178, он. 53, снр. 20, к. 2 v; *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i bractawskim po 1782 roku*, s. 178.

³⁸ ДАЖО, ф. 178, он. 53, снр. 20, к. 91.

³⁹ W spisie dekanatu żywotowskiego z 1794 roku nie widnieje Oratów. РГИА, ф. 823, он. 3, д. 1193, к. 192–195.

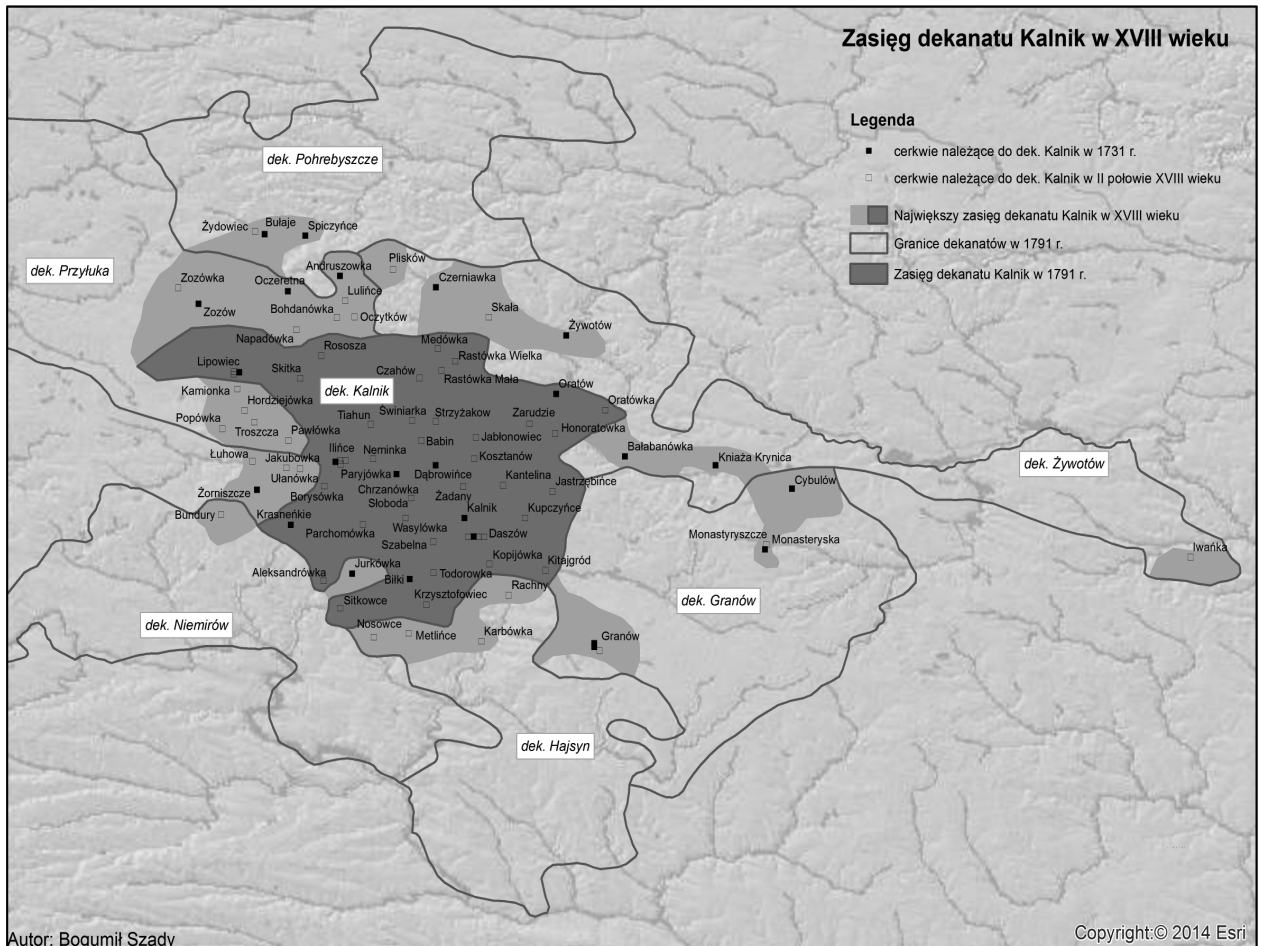
⁴⁰ *Socjografia Kościoła greckokatolickiego na Bractawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku*, oprac. i wyd. M. Radwan, Lublin 2004, s. 31–36, 52–54, 67–69, 88–93, 147–149.

⁴¹ ДАЖО, ф. 178, он. 53, снр. 71, к. 2, 11.

⁴² Artykuł H. Kaźmirczuka o rozwoju dekanatu kalnickiego (Г. Д. Казьмирчук, *Кальницький греко-католицький деканат: становлення й розвиток*, „Наукові записки. Серія історичні науки”, 16, 2012, s. 87–97) opiera się wyłącznie na wizytacjach – 1731, 1758, 1782, 1790 – ale niestety nie analizuje przemian terytorialnych zachodzących w tych czasie w dekanacie.

wiekiem, niemirowskim, oratowskim i pohrebyskim. Do lat osiemdziesiątych XVIII wieku zostało zawężone kolejno do rejonów ilinieckie-

go i oratowskiego. Proces ten był spowodowany rozwojem osadnictwa i dbałością zwierzchności o dostęp wiernych do cerkwi.

Autor: Bogumił Szady

Copyright: © 2014 Esri

Aneks 1. Parafie i kaplice leżące w granicach dekanatu kalnickiego w latach 1731–1791

Lp.	Miejscowość	Wezwanie	Rok założenia	Przynależność dekanalna w latach 1782–1791
1	Aleksandrówka	Praksedy	1779	Kalnik
2	Andruszówka	Narodzenia NMP	1727?	Przytuka
3	Antonówka, kaplica	?	?	Kalnik
4	Babin	Praksedy	1739	Kalnik
5	Bałabanówka	Zmartwychwstania	1719	Żywotów
6	Biłki	Zmartwychwstania	1726 – stara	Kalnik
7	Bohdanówka	Jana Teologa	1736?	Przytuka
8	Borysówka	Mikołaja	1754	Kalnik
9	Bulaje	Mikołaja	1725	Pohrebyszcze

Lp.	Miejscowość	Wezwanie	Rok założenia	Przynależność dekanalna w latach 1782–1791
10	Bundury, a. Bondury	Praksedy	ok. 1730	Niemirów
11	Cybulów	Świętej Trójcy	„przed ruinami zbudowana”	Granów
12	Chrzanówka Słoboda, kaplica	?	1775	Kalnik
13	Czahów	Mikołaja	1742/1745	Kalnik
14	Czerniawka	Demetriusza	1726/1728	Żywołów
15	Dankówka	Praksedy	1763?	Kalnik
16	Daszów	Michała	1720	Kalnik
17	Daszów	Zaśnięcia NMP	1720	Kalnik
18	Daszów	Onufrego	1757	Kalnik
19	Dąbrowińce	Michała	1751	Kalnik
20	Granów, a. Werbicz	Mikołaja	1717	Granów
21	Granów, a. Werbicz	Zaśnięcia NMP	1702	Granów
22	Honoratówka	Demetriusza	1769	Kalnik
23	Hordziejówka	Jana Teologa	1766?	Przyłuka
24	Ilińce, a. Lińce	Zmartwychwstania	przed 1726	Kalnik
25	Ilińce, a. Lińce	Przemienienia	1745	Kalnik
26	Ilińce, a. Lińce, przedm. Olszanka	Narodzenia NMP	1755	Kalnik
27	Ilińce, a. Lińce, przedm. Morozowiec	Hieronima	1766	Kalnik
28	Ilińce, a. Lińce	Świętej Trójcy	?	Kalnik
29	Iwańka	Demetriusza	1750?	Żywołów
30	Jablonowiec	Jana Teologa	1746/1748	Kalnik
31	Jakubówka	Świętej Trójcy	przed 1743	Woronowica
32	Jastrzębińce	Jana Teologa	1729	Kalnik
33	Jurkówka	Zaśnięcia NMP	1728	Niemirów
34	Kalnik	Narodzenia NMP	1720	Kalnik
35	Kamionka	Narodzenia NMP	1748	Przyłuka
36	Kantelina	Michała	1730	Kalnik
37	Karbówka	Onufrego	1752	Hajsyn
38	Kniaża Krynica	Zaśnięcia NMP	1723	Żywołów
39	Kopijówka	Praksedy	1736	Kalnik
40	Kosztanów	Opieki NMP	1747	Kalnik
41	Krasneńkie	Michała	1726/1727	Kalnik
42	Krzysztofowiec, a. Krzysztofówka	Narodzenia NMP	1759	Kalnik
43	Kupczyńce	Opieki NMP	1752	Kalnik
44	Lipowiec	Zmartwychwstania	przed 1728	Kalnik
45	Lipowiec, przedm. Hajsyn	Opieki NMP	1741	Kalnik
46	Lipowiec	Świętej Trójcy	1736	Kalnik
47	Lulińce	Kosmy i Damiana	przed rewolucją krajową	Przyłuka
48	Łuhowa	?	?	Woronowica
49	Medówka	Świętej Trójcy	1739	Kalnik
50	Mełlińce	Michała	1743	Hajsyn
51	Monasteryska	Przemienienia	1726	Granów
52	Monastyryszyce	Mikołaja	1738	Granów
53	Napadówka	Opieki NMP	1732/1738	Przyłuka
54	Neminka	Opieki NMP	1753	Kalnik
55	Nosowce	Opieki NMP	1722	Hajsyn
56	Oczeretna	Michała	1739	Przyłuka
57	Oczytków	Michała / Zaśnięcia NMP	1730	Przyłuka

Lp.	Miejscowość	Wezwanie	Rok założenia	Przynależność dekanalna w latach 1782–1791
58	Oratów	Zaśnięcia NMP	1726	Kalnik
59	Oratówka	Podwyższenia Krzyża	przed 1730	Kalnik
60	Parchomówka	Jana Teologa	1755	Kalnik
61	Paryjówka	Michała	1725	Kalnik
62	Pawłówka	Świętej Trójcy	1758	Przyłuka
63	Plisków	Praksedy	1730	Żywtów
64	Popówka	Niepokalanego Poczęcia NMP	1763	Przyłuka
65	Rachny	Jerzego	1733	Hajsyn
66	Rastówka Wielka	Michała	1740	Kalnik
67	Rastówka Mała	Opieki NMP	1774	Kalnik
68	Rososza	Demetriusza	1743	Kalnik
69	Samochwałówka	Zaśnięcia NMP	1754	?
70	Sitkowce	Zaśnięcia NMP	1725	Niemirów
71	Skąta	Michała	1742	Żywtów
72	Skibin Słoboda, kaplica	?	?	Kalnik
73	Skittka	Jana Teologa	1749	Kalnik
74	Słobódka	Opieki NMP	1749	?
75	Spiczyńce	Opieki NMP	1726/1727?	Pohrebyszcze
76	Strzyżakow	Świętej Trójcy	1749	Kalnik
77	Szabelna, a. Konstatynowska, a. Budy	Opieki NMP	1768/1778	Kalnik
78	Świniarka	Demetriusza	1754	Kalnik
79	Teodorówka	Trójcy	1736/1738	Kalnik
80	Todorowka	Podwyższenia Krzyża	1768	Hajsyn
81	Tiahun	Narodzenia NMP	1748	Kalnik
82	Troszcza	Narodzenia NMP	1742	Przyłuka
83	Ulanówka	Niepokalanego Poczęcia NMP	1745	Woronowica
84	Wasyłówka	Opieki NMP	na starym fundamencie w 1745	Kalnik
85	Zarudzie	Narodzenia NMP	1751	Kalnik
86	Zozów	Przemienienia Pańskiego	1725	Przyłuka
87	Zozówka	Demetriusza	1753	Przyłuka
88	Żadany	Praksedy	1752	Kalnik
89	Żorniszczce	Michała	przed 1726	Woronowica
90	Żydowiec	Ofiarowania NMP	1736	Pohrebyszcze
91	Żywtów	Mikołaja	przed 1731	Żywtów

Źródła archiwalne:

Archivio Storico, Scrittore Riferite nei Congressi, Moscovia, Polonia, Ruteni, vol. 7–8.
 Archivio Storico, Congregazioni Particolari, Ruteni, vol. 117.
 Российский Государственный Исторический Архив, ф. 823, оп. 3, д. 841, 1016, 1193.
 Центральний Державний Історичний Архів України, Київ, ф. 972, оп. 1, спр. 268, 270.

Державний Архів Житомирської області, ф. 178, оп. 53, спр. 20, 28, 38, 71.
 Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. І, № 2478.
 Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, фонд «Рукописи латинські», ркл. 11.

Literatura:

- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 781–1049.
- Довбищенко М., *Унія в Київському та Брацлавському воеводствах Речі Посполитої XVIII ст. (Загальний огляд)*, w: *Архів Української Церкви*, Вип. 1: *Історія Унії на Київщині. 1596–1839 рр.*, відп. ред. М. І. Обушний, Львів 2011, s. 120–202.
- Epistolae metropolitaram Kioviensium Catholicorum Leonis Kiszka, Athanasii Szeptyckij, Floriani Hrebnyckij, 1714–1762*, col. A. G. Welykij, Romae 1959.
- Яворовский Н., *Материалы для биографии грановского протопопа Подольской епархии Иоанна Строщого*, „Подольские Епархиальные Ведомости”, 34, 1891, s. 844–858.
- Казьмирчук Г., *Кальницький греко-католицький деканат: становлення й розвиток*, „Наукові записки. Серія історичні науки”, 16, 2012, s. 87–97.
- Казьмирчук Г., *Казьмирчук М., Роде наш красний: село Кальник. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XIX ст.)*, кн. 2, Київ 2008; кн. 3, Київ 2010.
- Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве, 1772–1782*, „Подольские Епархиальные Ведомости”, 23, 1891, s. 465–479, 24, 1891, s. 513–535, 25, 1891, s. 560–583, 28–29, 1891, s. 661–679, 30, 1891, s. 700–713, 31, 1891, s. 723–750, 32, 1891, s. 764–778, 33, 1891, s. 792–810.
- Nabywaniec S., *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza. 1762–1778*, Rzeszów 1998.
- Rulikowski E., *Kalnik*, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 706.
- Rulikowski E., *Lipowiec*, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 286–287.
- Скочиляс І., *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004.
- Скочиляс І., *Політичні, соціальні та еkleзійні обставини поширення Унії на Брацлавщині й Київщині в першій третині XVIII століття*, w: *Архів Української Церкви*, Вип. 1: *Історія Унії на Київщині. 1596–1839 рр.*, відп. ред. М. І. Обушний, Львів 2011, s. 103–119.
- Socjografia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku*, oprac. M. Radwan, Lublin 2004.
- Szady B., *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.*, Lublin 2010.
- Ведомость в духовную епископии Переяславской консисторию, за силу указа оной консистории, с показанием в оной – сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеется и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена*, „Киевские Епархиальные Ведомости”, 5, 1894, s. 115–118.
- Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, oprac. i wyd. M. Radwan, Lublin 2004.
- Водзяновска І., *Динаміка змін церковної мережі у кальницькому уніатському деканаті на протязі 1730–1790 років*, w: *Дні науки Історичного Факультету – 2011. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України (28–29 квітня 2011 р.)*, редкол. В. Ф. Колесник, О. Ю. Комаренко, І. В. Семеніст, вип. 4, ч. 1, Київ 2011, s. 5–6.
- Wodzianowska I., *Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki*, w: *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 235–255. ■

The development of a Greek Catholic network of parishes in the Kalnik deanery

Summary

Basing on the materials collected during canonical visitations, an attempt was made to reconstruct the process of changing the borders of the Kalnik deanery since the moment of its establishment at the beginning of the 18th century till it was incorporated into the structures of the Eastern Orthodox Church after the partition of the Second Republic of Poland. A dynamic development of the network of parishes, especially in the first half of the century, was caused by the growth of settlement and the care that the Orthodox Church took about the access of the faithful to the sacraments. Together with an increasing number of Orthodox churches the deanery was re-reorganized a few times and the parishes were incorporated into the new units

of the church administration. The population growth additionally led to a greater number of Orthodox churches in the towns and to the divisions inside the existing parishes as well as to the foundation of new ones in their territory. Therefore, the territorial structure of deanery was subject to changes. Within 60 years (1731–1793) the parishes belonging to the Kalnik deanery were included in the structures of seven other deaneries, and the area of the deanery itself decreased from seven regions of today's Vinnytsia Oblast to two. Before the partitions of Poland, an optimum number of Orthodox churches was reached for that area and for the demographic structure of the population while the deanery's borders got stabilized. ■

Słowa kluczowe: Kalnik, wizytacje, parafia, dekanat, Cerkiew greckokatolicka

Keywords: Kalnik, canonical visitations, parish, deanery, Greek-Catholic church

dr Irena Wodzianowska – adiunkt w Katedrze Europy Wschodniej
Instytutu Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
(e-mail: irkawod@kul.lublin.pl)